

Авазов Э. А.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ 1916-ЖЫЛДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШТҮН АВТОНОМИЯ ЖЫЛДАРЫНДА ИЗИЛДЕНИШИ

Авазов Э. А.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА В КЫРГЫЗСТАНЕ В ГОДЫ АВТОНОМИИ

E. A. Avazov

RESEARCHING UPRISING OF 1916 IN KYRGYZSTAN IN THE YEARS OF AUTONOMY

УДК: 947. 083 (575.25) (043.3)

Макалада 1916-жылкы Кыргызстандагы элдик боштондук кыймылдын 1924–1936-жылдар аралыгында изилденишине сереп салынды. Көтөрүлүштүн себептери жана мүнөзү боюнча окумуштуулардын жана мамлекеттик ишмерлердин көз караштары чагылдырылды. Тарыхнаамадагы негизги тенденциялар ачып берилди.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, 1916-жыл, көтөрүлүш, изилдөө, тарыхнаама

В статье дается анализ на изыскания восстания 1916 года в Кыргызстане в 1920-30- годах. Освещены взгляды исследователей и государственных деятелей на причины и характер восстания, а также основные тенденции в историографии этой проблемы.

Ключевые слова: Кыргызстан, 1916 год, восстания, исследования, историография.

The article provides an analysis on the survey of uprising of 1916 in Kyrgyzstan in 1920-30 years. Views of researchers and government officials for the causes and nature of the uprising, as well as the main trends in the historiography of this problem were covered.

Key words: Kyrgyzstan, 1916, uprising, research, historiography.

Совет бийлигинин орношу менен илимий коомчулуктар менен Орто Азия элдеринин революцияга чейинки тарыхын изилдөө башкы темага айланган. Алгачкы мезгилдеги советтик тарых наамага падышачылыктын жана анын Түркстандагы крайлык администрациясынын ишине негативдүү баа берүүлөр мүнөздүү. Крайды экономикалык жактан эксплуатациялоо маселеси менен катар улуттук-боштондук кыймылдарды басуудагы карателдик саясатка басым жасалган. Мындай шартта ислам динине карата феодалдык-клерикалык топтордун реакциялык идеологиясы катары баа бериле баштаган.

Ушул өнүктө 1916-жылдагы көтөрүлүшкө карата илимий баа берүү аракеттери советтик тарыхнаамада XX кылымдын 20–30-жылдарында колго алынган. Илимий чөйрөдөгү талаш-тартыштардын күч алышы советтик кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышынын жана анын өнүгүшүнүн эволюциясы менен коштолушу да тегин жерден богон эмес. Анткени жаңыдан түзүлгөн Кара-кыргыз автономиялуу областынан автономиялуу республикага чейинки жолду басып өтүүдө көтөрүлгөн урунттуу иш чаралардын катарында 1916-жылдагы көтөрүлүшкө баа берүү

маселеси да күн тартибине коюлган. Аталган маселе ошол убактагы чек араларды тактоо, советтик-партиялык кадрларды түпкүлүктөштүрүү, иш кагаздарын кыргыз тилинде жүргүзүү сыяктуу маселелердин көч башында турган. 1916-жылдагы көтөрүлүшкө баа берүү биринчиден, автономия үлгүсүндөгү мамлекеттүүлүктү түптөө үчүн саясий идеологиялык мааниге ээ болчу. Себеби аталган окуяга таасын баа бербей туруп улуттар аралык мамилени бекемдөөнү жолго коюу мүмкүн эмес эле. Андыктан падышачылыктын Түркстандагы бийлигин бошондотууга алып келген окуя катары 1916-жылдагы көтөрүлүштөн элдик чыгуулардын революциялык мүнөзүн да ачып көрсөтүү керек болгон. Экинчиден, алгачкы социалистик кайра курууларды ишке ашыруу үчүн 1916-жылдагы көтөрүлүштүн социалдык-экономикалык кесепеттерин жоюу зарыл эле. Үчүнчүдөн, салтка айланып калган 10, 15, 20 жылдык мааракелик даталар КАССРнын мезгилине туура келгендиктен бул багытта изилдөө иш чаралары колго алынган.

Аталган мезгил аралыгында 1916-жылдагы Орто Азиядагы, анын ичинде Кыргызстандагы көтөрүлүш боюнча бир катар макалаларды жазышып, аталган окуянын келип чыгышынын өбөлгөлөрүн, өнүгүшүн жана социалдык мотивдери менен жеңилүүсүнүн себептерин аныктоого аракетенишкен изилдөөчүлөр биринчи кезекте көтөрүлүштүн катышуучулары жана күбөлөрү болушкан.

1924-жылы «Новый Восток» журналынын беттеринде Т. Р. Рыскуловдун [9, 59-б.] жана Г. И. Бройдонун аталган маселе боюнча алгачкы макалалары жарык көргөн. Т. Р. Рыскулов өзүнүн макаласында сонунда «1916-жылдагы көтөрүлүш падышачылык тарабынан Батыш Кытайды келечекте басып алууга даярдык көрүү максатында Орто Азияга аскер күчтөрүн киргизүүнү көбөйтүү үчүн алдын ала пландаштырылган деген кыяздагы оюн билдирген. Оорук жумуштарына алуу жалпы элдик көтөрүлүштүн шылтоосу болгондугун, ага жарым кылымдык маданий жана экономикалык эзүү жана падышачылыктын, туземдик администрациянын басмырлоолору кошул ташыл болгондугуна токтолгон [10, 112-б.]. Оорук жумуштарына алууда Фергана областынын аскер-губернатору Гиппиустун өз билемдик аракеттери же болбосо анын ыктыярдуу прицибинин ишке ашырылышына кайрылып:

“Ферганада жана Түркстандын башка областтарында баары бир ушул ыктыярдуу принципке өтүштү, колунда бар таптар жумушка алуудан бошотулса, администрация жана ар кандай авантюристтик элементтер жумушчуларды алуунун үстүнөн жашашып, бир эле убакта элди аесуз тоношкон» [10, 112-б.] – деп белгилеген. Окуянын катышуучусу Г. И. Бройдо аталган макаласында көтөрүлүштү падышачылыктын колониялаштыруу ишмердүүлүгү үчүн аймактарды тазалоо максатында администрациянын провокациялык иштеринин жыйынтыгы катары караган. Е. Федоров өз изилдөөсүндө биринчилерден болуп көтөрүлүштүн антиколониялык жана антифеодалдык мүнөзүнө [12, 69-б.] көңүл бурган. Бирок, ал көтөрүлүшкө баа берүүдө айрым калпыстыктарга жол берип 1916-жылдагы көтөрүлүштүн негизги урааны ыйык согуш болгондугун, көтөрүлүш чачкын, айрым чыгуулар мүнөзүндө болгондугун белгилеген [5].

1926-жылы Кыргыз автоном республикасынын жетекчилигинин кыргыздардын көтөрүлүшүнүн 10 жылдыгын белгилөө боюнча токтому чыккан. Аны ишке ашыруунун алкагында ошол кездеги эл комиссарлар кеңешинин төрагасы Жусуп Абдырахмановдун 1916-жылдагы көтөрүлүш орус падышачылыгынын баскынчылык саясатына каршы, социалдык-экономикалык теңсиздиктен улам келип чыккандыгы боюнча баяндама жасаган. Ошентип 1920-жылдары 1916-жылдагы көтөрүлүштүн мүнөзүн аныктоого алгачкы кадамдар жасалган, бирок бирдиктүү пикирге келе алышпагандыктан дискуссия жаралган. Дискуссиялар илимий-теориялык мүнөзгө ээ болгондуктан аны БКП БКнын Орто-Азия бюросунун алдындагы партиянын тарыхын үйрөнүү бөлүмү (Истпарт) уюштурган. Ал көтөрүлүштүн он жылдыгын карата И. Меницкийдин «Правда Востока» журналынын 1926-жылдын 29-июлундагы санында «О характере событий 1916 г. в Туркестане» аттуу макаласы менен башталган. Жыйынтыгында талкуунун бардык материалдары 1926-жылдагы «Коммунистическая мысль» журналынын №2 санына жайгаштырылган. Аларга кийинчерээк К. Харламповичтин, В. Некрасов-Клиодтун, А. В. Шестаковичтин, А. Н. Зориндин жана башкалардын көтөрүлүш боюнча макалалары кошулган. Талкууда көтөрүлүшкө карата ар кандай көз караштар пайда болгон:

а) 1916-жылдагы көтөрүлүш провокациядан улам келип чыккан (Т. Р. Рыскулов, Г. И. Бройдо);

б) көтөрүлүш стихиялык мүнөзгө ээ жана революциялык мазмунсуз болгон (К. В. Харлампович, В. Некрасов-Клиодт);

в) 1916-жылдагы көтөрүлүштү изилдөөгө дифференциалдык мамиле зарыл (А. В. Шестакович);

г) көтөрүлүш жергиликтүү калкты мыкты жерлеринен ажыратуу менен, ал жерлерде оорчулардын кыштактарынын пайда болушунун натыйжасында келип чыккан.

Көтөрүлүштүн кыймылдаткыч күчүнө карата катышуучулар жакырланган дыйкандар, батрактар, ортозаарлар болушкандыгы тууралуу бир пикирге

келишкен. Бирок, көтөрүлүштүн мүнөзүн баалоодо кайчы пикирлер жаралган. Талкуунун ачылышында И. Меницкий 1916-жылдагы көтөрүлүшүндө эзилген таптардын чыгышы өздөрүнүн жана улутуна карабастан башка эксплуататорлорго жана алардын коргоочусу болгон орус администрациясына каршы болгондугун белгилеген. Ошондон улам ал улуттук учурлардын болушун белгилөө ынанымыз жана саясий жактан зыяндуу деген логикалык жыйынтыкка келген [8, 151-б.]. Ушундан улам Т. Рыскулов ага жооп берген макаласында: «Падышачылыктын колониялык эзүүсүнөн келип чыккан карама-каршылыктар туземдик эмгекчи массаны, биринчи кезекте орус бийлигине каршы көтөрүлүш баштоого түрткөн. Көтөрүлүшчүлөр кол салуу учурунда падышачылыктын орус чиновниктерин, дыйкандарын, жумушчуларын айырбашташкан эмес, экинчиден туземдиктердин бардар элементине алар орустардын көмөктөшү болушкандыктары үчүн кол салышкан. Мунун өзү көтөрүлүш дээрлик орустарга каршы болгондугун көрсөтүп турат» – деп жазган. Т.Р. Рыскуловдун бул идеясы менен Ж. Абдрахмановдун падышачылыкка каршы багытталган көтөрүлүш бардык орустарга каршы мүнөздөгү көтөрүлүшкө өткөндүгү тууралуу оюу үндөшүп турат [3, 220-231-б.]. Ж. Абдрахманов ушул макаласы аркылуу советтик кыргыз тарыхнаамасында көтөрүлүштү байманаптардын жетектөөлөрү прогрессивдүү көрүнүш экендигин белгилеген. Бул көз карашка каршы Б. Исакеев «Бай манаптар чыккынчылык менен алектенишкен жана падыша өкмөтү үчүн агенттин ролун ойношкон» [6, 33-б.] - деген баасын берген. Ага удаа эле макаланын автору Ж. Абдрахманов өзүнүн 1926-жылы жарык көрүп сынга алынып жаткан “О характере восстания 1916 года” аттуу макаласына карата “Правда Востока” басылмасына жарык көргөн каяша пикирлер боюнча Кырбокомдун борбордук комитетинин бюросуна кайрылуу менен өзүнүн макалада кетирген кемчиликтери улутчулдук мүнөздөгү одоно саясий катачылыкка жол бергендигин моюнга алган. Аталган кайрылуусунда Ж. Абдрахманов абалкы макаласында көтөрүлүштү орус дыйкандарынын колдошпогондуктарын белгилегендигин, жумушчу табынын көтөрүлүштү жетектебегендигин көргөзгөндүгүн, айрым бай-манаптардын көтөрүлүшкө жетекчи болушуна эмгекчилердин басымы себеп болгондугун көрсөтпөгөндүгүн өзү тарабынан кол коюлган кемчилик катары баалап, анын туура эмес болгондугун моюндаган [2, 232-б.].

Ушундай жолдор менен ХХ кылымдын 20-30-жылдарында 1916-жылдагы көтөрүлүш жалпы улуттук бирок, айрым карама каршылыктары бар окуя катары бааланган. Мындай концепцияны колдогондор Т. Рыскулов, Ж. Абдрахманов, И. Чеканинский, А. Н. Зорин ж. б. болушкан.

1930-жылдардын башында 1916-жылдагы көтөрүлүштүн тарыхнаамасына жана методологиясына салым кошкон Ф. Божко, С. Волин тарабынан «Восстания 1916 года в Средней Азии» деген эмгек жарык көргөн. Бул жыйнакка падышачылык администрациянын расмий документтери менен кошо

Мамлекеттик думанын 1916-жылдын 13-15-декабрындагы депутаттар А. Ф. Керенский, Мансырев, Капнистт ж. б. сүйлөгөн сөздөрүнүн стенограммасы келтирилген.

Белгилей кетүүчү жагдай аталган окуяны жана жалпы эле падышачылык доорун изилдеген окумуштууларга 1916-жылдагы көтөрүлүш Орусиянын Мамлекеттик думасынын жабык эшик артындагы жыйынында каралгандыгы белгилүү болгондугуна карабастан ал боюнча жетиштүү маалыматтар жана депутат А. Ф. Керенскийдин баяндамасы колго алынбай келген. Жакынкы күндөрдө КРСУнун профессору, техника илимдеринин доктору Мурат Суюмбаев тарабынан Кыргызстандын архив агенттигине Орусия империясынын мамлекеттик думасынын мүчөсү А. Ф. Керенскийдин 1916-жылдын 13-декабрындагы думанын жабык жыйынындагы 1916-жылдагы көтөрүлүш боюнча баяндамасы тапшырылган. Автор тарабынан АКИпресс сайтына “Доклад А. Ф. Керенского о событиях 1916 года в Туркестане на закрытом заседании Государственной думы” аттуу макала жарыяланган. Эске салсак аталган баяндаманын өзөктүү жерлери изилдөөчү Т. В. Котюкованын [7] изилдөөлөрүндө кеңири колдонулуп келген. Дал ушул белгилүү бирок, көпчүлүккө белгисиз бойдон калган документтин электрондук нускасынын 1916-жылдагы көтөрүлүштүн 100 жылдыгынын арапасында жарыяланышы бир топ талкууну жаратты. 1916-жылдагы көтөрүлүштүн жүз жылдыгын уюштуруу боюнча жумушчу топтун мүчөсү, тарых илимдеринин доктору профессор Т. Кененсариев жогорудагы материалда сенсациялуу маалыматтар жок деп баалап, ал Керенскийдин баяндамасынын түп нускасы эместигин айтып, кыргыз тарыхчыларынын милдети анын түп нускасын табуу керек-деп белгилеген. Жакынкы күндөрдө Орусиянын архивдерине болгон илимий сапарында, автор аталган документтин түп нускасын тапкандыгын маалымдады. Бул макалага удаа бир нече макалаларын жарыялаган М. Суюмбаев 1916-жылдагы көтөрүлүш боюнча: “1916-жылдагы окуялар “көтөрүлүш”, “таптык күрөш”, “улуттук боштондук”, “панисламисттик жана пантюркситик” кыймыл болуп саналбайт. 1916-жылдагы окуяларды колониялык жана жергиликтүү администарциянын өз билемдиги, чет өлкөлүк агенттердин жергиликтүү феодалдык төбөлдөрдү жана диниятчыларды шыкактоосу менен келип чыккан, негизинде ресурс үчүн күрөш жаткан бунт деп айтууга болот. 1916-жылдагы окуялар кыргыз-орус (Орусиялык мамилелердин) мамилелеринин предмети болуп саналбайт, ага тажиктер (башталышында), казактар (кененирээк масштабда), кыргыздар (тереңирээк жоготуу), өзбектер, түркмөндөр жана региондогу титулдук эмес этностор да катышкан. Орусиянын мамлекеттик думасынын депутаты А. Ф. Керенский орус колониялизмине өкүм чыгарган, ал өкүмдү орус эли аткарган [11] – деген тыянактарын чыгарган. Бул жерде автор көтөрүлүштүн мүнөзү боюнча советтик учурда жана азыркы мезгилде аталган көтөрүлүштүн

айланасында жашап келе жаткан пикирлердин дээрлик баарын четке каккандыгын байкоого болот.

Соңку мезгилдердеги изилдөөлөрдө падышачылык Орусиянын мамлекеттик думасында А. Ф. Керенскийдин жасаган билдирүүлөрүнөн улам айрым орус либералдары кыргыздарды коргоого аракеттенишкендиктери тууралуу пикирлер да орун алууда. Бул жагдайга кайрылган тарых илимдеринин доктору, профессор Б. К. Абытов [1] өзүнүн тарыхнаамалык мүнөздөгү макаласында «андайлар бирөө жарым болушу толук мүмкүн бирок, кыргыздардын таламын талашып көп курдай чыккандыктарын биз көтөрүлүштүн материалдарынан же болбосо башка көп сандаган тарыхый булактардан окуй элекпиз» - деп, кээ бир инсандар саясий упай топтоо үчүн да мындай кадамдарга баргандыктарын белгилеген.

1931-жылы көтөрүлүштүн 15 жылдыгына карата Баялы Исакеев баяндама менен чыгып көтөрүлүштүн себептерине кенен токтолгон. Кыргызстандагы көтөрүлүштүн 20 жылдыгын белгилөөгө өзгөчө көңүл бурулуп, ВКП (б) нын Кыргыз обкому тарабынан юбилейди өткөрүү жөнүндө атайын токтом кабыл алынып комиссия түзүлгөн. Көтөрүлүштүн 20 жылдыгына карата эл арасынан даректүү материалдарды чогултуу, изилдөөлөрдү жүргүзүү, этнографиялык-көркөм адабий көргөзмө уюштуруу жана бул багытта киносценарий жазуу маселелери каралган.

Негизинен изилдөөлөрдүн биринчи мезгилинде көтөрүлүшкө карата так жана даана илимий багытта баа берилбегендигине карабастан көтөрүлүштү изилдөөгө карата чыйыр салынгандыгын таанууга болбойт. Ал эми айрым изилдөөлөрдө Кыргызстандын аймагындагы көтөрүлүшкө жалпылоочу багыт болгону менен Фергана өрөөнүн, анын ичинде Кыргызстандын түштүк аймагын изилдөөгө алган дээрлик эмгек болгон эмес.

Тарыхчылар тарабынан маселенин изилденишинин ареалы кеңейгендигине карабастан көтөрүлүштүн мүнөзүнө карата 1920–1930- жылдарда өкүм сүргөн талаш-тартыштар улана берген. Жыйынтыктап айтканда изилдөөлөрдөн маалым болгондой советтик тарыхнааманын калыптануу жана башталгыч этабына Түркстандагы падышачылык администрациянын ишмердүүлүгүнө карата терс пикирлердин үстөмдүк кылуусу мүнөздүү. Анын жакынкы себеби крайды экономикалык эзүү менен элдик боштондук күрөштөрүн басуудагы карателдик саясатка басым жасоого байланыштуу экендиги талашсыз. Бирок, кийинки этаптарда ошол учурдагы саясий-идеологиялык конъюктураларга жараша бир беткей эмес баа берүүлөр орун алгандыгын көрүүгө болот. Кандай болгон учурда да аталган маселени изилдөө жана ага карата баа берүүлөр тарых жана коомдук илимдерге коюлган талаптарга ылайык изилденүүсү улантыла берилген.

Адабияттар:

1. Абытов Б. 1916 год: Polemika вокруг восстания кыргызов [Электрондук ресурс.] – Кир \\\ режими: http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:7188.

2. Абдрахманов Ю. Заявление тов. Ю. Абдрахманова в бюро Киробкома ВКП(б) / 1916. Дневники. Письма к Сталину.// Авт. вступ. ст. Д. Ж. Джунушалиева, Е.И. Семенова. - Ф.: Кыргызстан, 1991. С. 232.
3. Абдрахманов Ю. Предвестник октября (К 15 летию восстания в Киргизии в 1916 году) / 1916. Дневники. Письма к Сталину.// Авт. вступ. ст. Д. Ж. Джунушалиева, Е. И. Семенова.- Ф.: Кыргызстан, 1991. С.220- 232.
4. Абдрахманов Ю. По поводу статьи Т. Меницкого. / 1916. Дневники. Письма к Сталину.// Авт. вступ. ст. Д. Ж. Джунушалиева, Е. И. Семенова.- Ф.: Кыргызстан, 1991. С.217- 219.
5. Жакыпбеков Ж. Проблемы советской историографии восстания 1916 года в 20-30- гг .XX века[Электрондук ресурс.] - Кир\ режим: . www.ia-centr.ru
6. Исакеев Б. И. 20-летие восстания в Киргизии// Революция и национальности. 1936. №9, С.33.
7. Котюкова Т. В. “Во имя истинных интересов государства...” Отношение Государственной думы и А. Ф. Керенского к востанию 1916 года в Туркестане./ Военно-исторический журнал. -2005.-№8-. С. 60; Восстание 1916 г. в Туркестане: ошибка власти или историческая закономерность// Обозреватель 2002.-№8.-С.112 .
8. Меницкий И. О характере событий 1916 го. В Туркестане. По поводу статьи тов. Рыскулова «Восстание туземцев в Туркестане» // Коммунистическая мысль. Кн 2.- Ташкент.: Из-го САКУ, 1926. С. 151-155.
9. Рыскулов Т. Р. Киргизстан. М.: 1935. С. 59.
10. Рыскулов Т. Восстание туземцев в Туркестана в 1916 году//Восстание киргизов и казахов в 1916 году. – Б.: Учкун, 1991. – 112 с.
11. Суюнбаев М. Узбеков Д. 1916 год: лабиринт интерпретаций [Электрондук ресурс.] - Кир\ режим: http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:7122\ 23. 12. 2015.
12. Феодоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Ташкент, 1925. С. 69.

Рецензент: д.и.н., профессор Б.Нурунбетов